

SİYASÎ KÜLTÜRDE SALTANATA DAYANAK KABUL EDİLEN RİVAYET ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İlyas CANIKLI

ÖZET

Hiz. Ebû Bekir'le başlayan hilâfet, Muaviye'nin yönetime geçmesi ile saltanat şekline dönüşmüştür. Bu husus, "Hilâfet otuz senedir, sonra saltanat olacaktır." şeklinde rivayet haline gelmiştir. Özünü İran (Sasâni) ve Bizans yönetim anlayışından alan saltanat, tarihi ve siyasi şartlar dikkate alınmaksızın, dini naslara dayandırılmaya çalışılmıştır. Söz konusu rivayetler çerçevesinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu çalışmada, hadis ve tarihi olaylar göz önünde bulundurularak, saltanatın ortaya çıkmasında Hiz. Peygamberin işaretinin olup olmadığı araştırma konusu yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Dini nass, tarihi olaylar, siyaset, saltanat

ABSTRACT

A Consideration On The Narration Regarded as a Basis For Sultanate In Political Culture

The caliphate, which started with Abu Bakr, turned into a sultanate after al-Mu'âwiya came to power. This fact being transformed into an account has been related as "The Caliphate lasts thirty years, afterwards it will change into a sultanate." The sultanate which was originally derived from the Persian and Byzantine administration has been tried to base on religious texts (nass), regardless of historical and political circumstances. The various views have been claimed in the frame of accounts in question. In this study, it has been examined, by considering the hadith and historical events, whether the Prophet pointed at the emergence of sultanate or not.

Key Words: Religious text (nass), historical events, politics, sultanate

Giriş

Hiz. Peygamber'in (s) vefatından sonra yönetime kimin geçeceği ile ilgili tartışmalar, Hiz. Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle son bulmamış; Muaviye'nin yönetime geçmesiyle ve yeni bir model olan saltanata ihdas etmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle Muaviye'den itibaren yeni bir şekle bürünen devlet yapısının gaybî haberler niteliğindeki "Hilâfet otuz senedir sonra saltanat olacaktır." şeklindeki rivayetle meşrulaştırılmak yoluna

gidildiği görülmektedir. Gerek tarih gerekse bu konuyla ilgili rivayetlerin tetkikine yönelik çalışmalar ışığında, sağlığında, kimin yönetici olacağı veya yönetimin şeklinin ne olacağı hususunda bağlayıcı bir telkinde bulunmadığı bilinen¹ Hz. Muhammed'in (s) vefatından sonra, Muaviye ile başlayan dönemi, rivayetler yoluyla kesin bir şekilde bildirmesinin mümkün olup olmayacağı incelemeye değer bir konudur. Şayet Hz. Peygamber (s) sağlığında yerine geçecek kimseyi belirlememişse ve yönetimin şekli hususunda isim zikrederek görüş beyan etmemişse, otuz yıl rivayetlerinin hangi tarihî ortamda şekillendiği hususu zihinlerde bazı şüpheler oluşturmaktadır. Dolayısıyla Muaviye ile başlayan saltanatın, o dönemin sosyal ve siyasî şartlarına göre mi, yoksa Hz. Peygamberin geleceğe yönelik telkinleri ile mi? şekillendiği sorularına cevap aramak gerekmektedir. Saltanat rivayetini neş'et ettiği tarihî ortam içinde değerlendirmek ve ulemanın bu konudaki yaklaşımını anlamaya çalışmak bu çalışmanın temel amaçlarındandır.

İslâm siyasî kültüründe saltanatla ilgili gerek tarihî ve siyasî yönü itibarıyla² ve gerekse bu husustaki hadisleri tetkike yönelik kısmî pek çok araştırma yapılmıştır.³ Ancak bu çalışmalarda sal-

- ¹ Örneğin bu konu için, İlyas Canikli'nin *Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, (Basılmamış Doktora Tezi) ve Harun Reşit Demirel'in *Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998, (Basılmamış Doktora Tezi) gibi çalışmalara bakılabilir.
- ² Bu konuyla ilgili, Şahin Uçar'ın, *Tarih Felsefesi Açısından İslâm'da Mülk ve Hilâfet*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996; Vecdi Akyüz'ün *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1991; İrfan Aycan'ın, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Sultan*, Fecr Yayınevi, Ankara 1990 gibi çalışmalara bakmak mümkündür.
- ³ Makaleye konu olan saltanat rivayeti; *Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki*, isimli doktora çalışmamızda, tarihî ayrıntıya girilmeksizin söz konusu edilmiştir. Bu çalışmada ise, tezde yer almayan, saltanatın İslâm Dünyasına girmesinde etkili olduğu düşünülen sosyal ve siyasî şartlar ve ulemanın bu konudaki yaklaşımının ne olduğu gibi hususların ilâvesiyle daha geniş bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, (Basılmamış Doktora Tezi). Ayrıca, Mehmet Azimli'nin *Halifeliğin Kurumsallaşması-Başlangıçtan Günümüze M. 800 Yılına Kadar*- Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999, (Basılmamış Doktora Tezi); ve Abdullah Ünalın'ın, *Ehl-i Sünnet ve Şia'nın İmamette Dayandığı Hadisler*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Şanlıurfa 1998 isimli çalışmalarda söz konusu rivayete senet, metin ve tarihî ortam ilişkisine derinlemesine girilmeden çok az da olsa genel anlamda yer verilmiştir.

tanat konusu, ya salt tarihî boyutuyla, ya da saltanat rivayetlerinin tarihî arka planı göz önüne alınmaksızın daha çok mevcut durumu nitelendirici tarzda ele alınmıştır. Bu araştırmada ise, söz konusu saltanat rivayeti; senet, metin ve tarihî ortam ilişkisi çerçevesinde değerlendirmeye çalışılacaktır. Bu yönleriyle çalışmanın, öncekilerden farklı olduğu, saltanat rivayetinin anlaşılması yönünde alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada özellikle Sünnî hadis kaynaklarında yer alan saltanatla ilgili rivayetler araştırma konusu yapılmış, ilk dönem eserleri başta olmak üzere hicrî IV. asır ve VIII. asrın ilk yarısına kadar te'lif edilmiş hadis literatüründeki saltanat rivayeti, isnad ve metin bakımından incelenmiştir. Rivayetlerin Hz. Peygambere aidiyetini tespit edebilmek için, ravilerin cerh ve ta'dil yönünden durumu göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca metin tahlili yapılırken, söz konusu rivayetin anlaşılmasında önemli olduğu düşünülen tarihî ortam - siyaset ilişkisine ve bu çerçevede ulemanın görüşlerine yer verilmiştir.

1. Rivayetin Sened Açısından Tetkiki

Hadis literatüründe nübüvvet hilâfetinden sonra saltanatın olacağını ifade eden çok sayıda rivayet mevcut olup genel olarak *el-Hilâfetu selâsüne seneten ve summe'l-Mulk* (Hilâfet otuz senedir, ondan sonra saltanat olacaktır.) şeklinde kaynaklarda yer almaktadır.⁴

⁴ Söz konusu rivayet; Tayalisi (ö.204/819)'de Sefine, Saïd b. Cumhan, Haşrec b. Nubâte isnadıyla; et-Tayalisi, *el-Musned*, Haydarabad 1402/1989; hno: 1107, c.V, s. 151; İbn Ca'd (ö.230/845)'da; Sefine (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Hammad b. Seleme isnadıyla, İbn Ca'd, *el-Musned*, I. bs., Beyrut 1410/1990; hno: 3323, s. 479; Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'de Sefine (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Abdussamed b. Abdilvaris⁴ ve Sefine (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Haşrec b. Nubate, Ebû'n-Nadr isnadlarıyla, Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, c. V, s. 220, Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c. V, s. 221; Ebû Davud (ö.275/888)'da Sefine (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Abdilvaris b. Said, Suvvar b. Abdillâh⁴ ve Sefine (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Avvâm b. Havşeb, Huşeyn, Amr b. Avn isnadlarıyla; Ebû Davud, *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, Kitabı's-Sunne, 8, hno: 4646, c. V, s. 36, Ebû Davud, 39. *Kitabu's-Sunne*, 8, hno:4647, c. V, s. 37; Tirmizî (ö.279/892)'de, Sefine (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Abdussamed b. Abdilvaris, Haşrec b. Nubate, Şureyh b. en-Nu'man, Ahmed b. Menî isnadıyla, et-Tirmizî, *es-Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, Fiten, 48, hno: 2226, c. IV, s. 503 gibi hadis kaynaklarında yer

Rivayetin farklı isnatlarında yer aldığı gibi “*Otuz yıl hilâfetten sonra saltanat olacaktır*” rivayetini Hz. Peygamber’den sahabe olarak sadece Sefîne (Ebû Abdurrahman)⁵ rivayet etmiştir. İlk iki tabakada tek bir ravi tarafından rivayet edilen bu hadisin râvileri, üçüncü tabakadan itibaren çoğaldığı görülmektedir.⁶ Bütün Müslümanları ilgilendiren siyasî bir konuyla ilgili böylesine önemli bir haberi, Hz. Peygamber’den sadece bir kişinin rivayet etmesi dikkat çekicidir. Bu durum ister istemez otuz yıl rivayetinin sıhhati hakkında birtakım kuşkulara neden olmaktadır. Bu sebeple, rivayeti nakleden ilk dönem râvilerinin hadis ilminde otorite olup olmadıklarının araştırılması önem taşımaktadır.

almaktadır.

Ayrıca söz konusu rivayet, el-Mervezi’nin (ö.238/853)’de; Sefîne (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Hammad b. Seleme, Nadr b. Şumeyl isnadıyla, Mervezi, *Musnedu İshak b. Râhûye*, tahk.: Abdulgafûr Abdulkhak Huseyin, Mektebetu’l-İman, Medine 199, c. I, s. 164; Şeybânî (ö.287/900)’de; Sefîne (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Hammad b. Seleme, Hudbe b. Halid isnadıyla, eş-Şeybanî, *es-Sunnetu li İbn Ebî Âsım*, tahk.: Muhammed Nasuriddin Elbanî, el-Mektebetu’l-İslamî, Beyrut 1400; hno: 1181, c. II, s. 563; el-Hallâl (ö.311/924)’de *es-Sefîne* (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Haşrec b. Nubate, Ebû’n-Nadr isnadıyla, Hâllâl, *es-Sunnetu li’l-Hâllâl*, tahk.: Atiyye ez-Zehranî, Dâru’r-Raye, Riyad 1410/1990, hno: 610, (c. II, s. 411-412); İbn Hıbbân (ö.354/965)’in da, Sefîne (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Abdulvaris b. Saïd, İbrahim b. el-Haccâc, Ebû Ya’la isnadıyla, İbn Hıbbân, *Sahih*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut 1414/1993, hno: 6657, c. XV, s. 34-35; et-Taberânî (ö.360/971)’de, Sefîne (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Hammad b. Seleme, Esed b. Musa, Mikdâm, Haccâc b. el-Minhâl, Ali b. Abdilaziz ve Sefîne (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Haşrec b. Nubate, Ebû Nuaym el-Fadl b. Dukeyh, Ali b. Abdilaziz isnadlarıyla, et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, Matbaatu’z-Zehra, Musul, ts., hno: 13, c. I, s. 55, et-Taberânî, *age*, hno: 6442, c. VII, s. 83; Heysemî (ö.807/1405)’de, Sefîne (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Hammad b. Seleme, Ali b. Ca’d el-Cevherî, Ebû Ya’la ve ve Sefîne (Ebû Abdurrahman), Saïd b. Cumhan, Hammad b. Seleme, Abdulvaris b. Saïd, İbrahim b. Haccac eş-Şâmî, Ebû Ya’la el-Mavsîlî isnadlarıyla yer almaktadır; el-Heysemî, *Mevâridü’z-Zam’ân*, hno: 1535, c. I, s. 369.

⁵ Sefîne (Ebû Abdurrahman): Hz. Peygamber’in (s) hizmetinde bulunmuş bir kimsedir. O, Hz. Peygamber (s), Ali ve Ümmü Seleme’den hadis rivayet etmiş, kendisinden de çocukları, Abdullah b. Ömer, el-Hasen el-Basrî, Saïd b. Cumhan ve Ebû Reyhâne gibi kimseler hadis almışlardır. Hicrî 70 yılında vefat etmiştir. (*ez-Zehbî, Siyeru A’lâmu’n-Nubelâ*, Muessesetu’r-Risale, Beyrut 1990, c.III,s.172; İbn Ebî Hatim, *Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*, Haydarâbâd 1372/1952, c.IV, s.320; İbn Hacer, *Tehzîb*, c.II, s.361-362; *ez-Zehbî, age*, c. III, S.173.)

⁶ Söz konusu rivayetlerin râvi şeması makalenin sonunda yer almaktadır.

Bunların başında söz konusu rivayeti Sefine'den rivayet eden Saïd b. Cumhân (ö.136/754), ondan da rivayet eden Hammâd b. Seleme (ö.167/784), Abdussamed b. Abdulvâris (ö.204/820), Abdulvâris b. Saïd (ö.180/797), Haşrec b. Nubâte (ö.108/727) ve Avvâm b. Havşeb (ö.148/766) gibi isimler gelmektedir.

Zikredilen kaynakların hepsinde yer alan söz konusu rivayeti daha sonraki nesillere aktarma işini, Sefine'den tek başına rivayet eden Saïd b. Cumhân (ö.136/754) yapmıştır. Dolayısıyla rivayet ilk 2. tabakada “ferd-i mutlak”tır.⁷ Onun hakkında cerh kitaplarında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeleri aşağıdaki gibi gruplandırabiliriz:

a- Saïd b. Cumhân, Ebû Hafs el-Eslemî el-Basrî (ö.136/754): Sefine'den hadis rivayeti ile meşhurdur. İbn Maîn (ö.233/847) onu “Sika” kabul etmekte, buna mukabil Ebû Hâtim (ö.327/938) de “Hadisiyle amel edilmez.” değerlendirmesini yapmaktadır. Ebû Davud (ö.275/888) da onu güvenilir kimselerden saymaktadır. Yine bir grup hadisçi onu zayıf olarak nitelendirmektedir.⁸ İbn Maîn (ö.233/847) onu “Başkasının rivayet etmediği hadisleri rivayet ederdi.” İfadesi ile cerh etmektedir. Ayrıca Buharî (ö.256/870)'de “Onun hadislerinde bir takım gariplikler var’ demektedir.⁹ Otuz yıl hadisinin yer aldığı zikredilen hadis kitaplarında, rivayetin bu yolla geldiği göz önünde bulundurulduğunda klasik hadis usûlü çerçevesinde, senette bulunan ilk ravilerden Saïd b. Cumhân hakkında ‘Hadis rivayetinde kusursuz bir kişi idi.’ değerlendirmesini yapmak mümkün görünmemektedir. Çünkü onun hakkında hem cerh hem de ta’dil yapılmıştır. Bu durumda cerh ta’dile takdim edilir.¹⁰

⁷ Tabakalardan her birinde ravisi tek kalmış haberlere denir. Hadisi rivayet eden sahabî veya sahabeden rivayet eden tâbîî sayısının birden fazla olmasıdır. Bkz., Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992, s.127-128.

⁸ *İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil, *Haydarabâd 1372/1952*, c. IV, s. 10; *ez-Zehebî*, Mizânu'l-i'tidâl, *Dâru İhyâ'l-Kutubi'l-Arabiyye*, 1382/1963, c. II, s. 131, *İbn Hacer*, Tehzîb, *Dâru Sadır*, Beyrut 1327, c. II, s. 294.

⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, c. IV, s. 14.

¹⁰ Bir hadis ravisinin bir veya iki hadis imamı tarafından cerh veya iki hadis imamı tarafından ta'dil edilmesi halinde, birincisi kabul edilir ve hüküm ona göre verilir. Bir hadis ravisi, kalabalık bir hadis imamı tarafından ta'dil, buna karşılık, daha az hadis imamı tarafından cerh edilmiş olsa, hü-

b- Hammâd b. Seleme (b. Dinâr el-Basrî) (ö.167/784): İbn Ca'd (ö.230/845), Mervezî (ö.238/853), Şeybânî (ö.287/900) ve Taberânî (ö.360/971)'nin ortak râvisidir. Onun hakkında şu gibi değerlendirmeler yapılmaktadır: Bazı kimseler tarafından hadisleri alınmış olsa da, Buhârî ondan hadis almamıştır. Beyhakî "Yaşlanınca Buhârî ondan hadis almayı terk etmiştir" demektedir. Onun hadislerine ilaveler yapıldığı da söylenmektedir. İbn Sa'd, onun hakkında "Güvenilir ve çok hadis rivayet eden bir kimse olmakla beraber, çoğu zaman münker hadisler rivayet etmiştir." demektedir. Ayrıca onun yanında başkalarında olmayan bin adet hasen hadis olduğuna dair bilgiler vardır.¹¹

c- Abdussamed b. Abdilvâris (ö.204/820): Kendisinden Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in hadis aldığı ve meçhûl bir hadisçi olduğu söylenmektedir.¹²

d- Haşrec b. Nubâte el-Kûfi (ö.108/727): Tayalisi (ö.204/819), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Tirmizî (ö.279/892), Hâllâl (ö.311/924) ve Taberânî (ö.360/971)'nin ortak râvisidir. Onun hakkında da ricâl kitaplarında şu bilgiler yer almaktadır: Saîd b. Cumhân'dan hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) onu "Sika" kimselerden saymaktadır. Nesâî (ö.303/915) ise, "Hadiste kuvvetli değildir" değerlendirmesini yapmaktadır. Onu cerh edenler arasında İbn Adiy (ö.365/976) de vardır ve onunla ilgili "Hadislerinde münkerler ve garib rivayetler var" nitelendirmesini yapmaktadır.¹³ Ayrıca onun hadiste kuvvetli olmadığı söylenmektedir.¹⁴ Haşrec b. Nebâte'yi cerh edenler arasında Zekeriyya es-Sâcî (ö.307/920) de vardır ve onunla ilgili olarak "Hadiste zayıftır" demektedir. İbn Hıbbân (ö.354/965) ise, "Az hadis rivayet etmiştir, 'Münkeru'l-Hadis' olup, rivayetlerinde tek kaldığında onun haberleriyle amel edilmez" değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁵

e- Abdulvâris b. Saîd el-Basrî (ö.180/797): Otuz yıl hadisinin

---

küm yine carihlerin sözlerine göre verilir. Bkz., Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1987, s.49.

¹¹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, c. III, ss. 140-141; İbn Hacer, *age*, c. III, ss. 14-15.

¹² İbn Ebî Hâtim, *age*, c. VI, ss. 50-51.

¹³ İbn Ebî Hâtim, *age*, c. III, s. 37; ez-Zehebî, *Mizân*, c. I, s. 551; İbn Hacer, *age*, c. I, s. 545.

¹⁴ İbn Hacer, *age*, c. II, s. 377.

¹⁵ İbn Hacer, *age*, c. II, s. 378.

bulunduğu kaynaklardan, Ebû Davud (ö.275/888), İbn Hıbbân (ö.354/965) ve Heysemî (ö.807/1405)'nin ortak ravisidir. Hadis hafızlarındandır.¹⁶ Yezîd b. Zurey, "Kim ki Abdolvâris'in meclisine giderse bana yaklaşmasın" demektedir.¹⁷ Onun hadiste güvenilir bir kimse olduğuna dair bilgiler de vardır.¹⁸ Abdolvâris b. Saîd de, Saîd b. Cumhân'dan hadis rivayet eden kimseler arasında bulunmaktadır.¹⁹

f- Avvâm b. Havşeb b. Yezîd b. el-Hâris eş-Şeybânî (ö.275/888): Ebû Davûd (ö.275/888)'un ravilerindedir. Genel olarak onun hadisçiliği ile ilgili bilgiler, hadiste güvenilir bir kimse olduğu şeklindedir.²⁰

Saltanat rivayetinin daha sonraki nesillere ulaşmasını sağlayan Saîd b. Cumhan'ın bir çok yönden cerh edildiği, Hammad b. Seleme'nin münker rivayetler yaptığı, Abdussamed b. Abdilvâris'in meçhul bir hadisçi olduğu, Haşreç b. Nubâte'nin hadis rivayetinde zayıf olduğu, munkeru'l-Hadis sıfatıyla anıldığı ve rivayetlerinde tek kaldığı, haberleriyle amel edilemeyeceği, Abdolvâris b. Saîd'in de cerh ve ta'dil yönünden durumu göz önüne alındığında, söz konusu saltanat rivayetinin sened bakımından sıhhatli olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu rivayet hakkında daha sağlıklı tespitler de bulunmak için metin tetkikinin de yapılması gerekmektedir.

2. Rivayetin Metin Açısından Tetkiki

Saltanat rivayetini nakleden ravilerin daha çok cerh yönünün ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum söz konusu rivayetinin isnatlarını zayıf duruma düşürmektedir. Ricâl kitapları esas alınarak, raviler hakkında yapılan değerlendirmeler ışığında, onların rivayet ettiği hadislerin ne kadar sıhhatli olduğunu tam anlamıyla tespit etmek zordur. Hadisi rivayet eden ravilerin cerh ve ta'dil bakımından araştırılması mutlak anlamda ilgili rivayetlerin sıhhatini belirlemeye yetmemektedir. Bu sebeple, otuz yıl rivayetinin ravilerinin hâl tercemelerinin bilinmesi yanında, bu konuda sağlıklı bir şey söyleyebilmek için rivayeti metin bakı-

¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, c. VI, s. 75.

¹⁷ ez-Zehabi, *Mizân*, c. II, s. 677.

¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, c. VI, s. 441-442-443.

¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, c. VI, s. 441.

²⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzi, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, c. VII, s. 22; İbn Hacer, *Tehzîb*, c. VIII, s. 163-164.

mından da değerlendirmenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu rivayetlerin lâfızlarında birtakım farklılıklar olsa da hepsinin ortak yönü, Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan hilâfetin süresinin otuz yıl olduğu, ardından saltanatın geldiği hususudur.

2.1. Klâsik Döneme Ait Yorumlar

Saltanat rivayetini şarihler ve İslâm alimleri farklı şekillerde yorumlamışlardır. Örneğin; et-Tîbî (ö.743/1343) otuz yıl hadisiyle ilgili olarak; “asıl amaç hilâfet kurumunun gereğini yerine getirmektir. Bu dönemdeki kimseler yapmış oldukları icraatlarıyla bu isme sadık kalmışlardır. Allah Rasûlünün vefatından sonra, onun sünnetine muhalefet edilmiş ve uygulamalarından bazı sapmalar olmuştur. İşte o zaman saltanat yönetimi ortaya çıkmıştır” demektedir.²¹ Aynı yaklaşımı Azimabâdî (ö.1273/1858)'nin bu hadisle ilgili yorumunda da görmek mümkündür: Ona göre “Otuz seneden maksat, dört halifenin görevde bulunduğu süredir.”²² Seharanfuri (ö.1346/1928)'ye göre bu rivayetle, Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinden, Hz. Hasan'ın hilâfetinin sonuna kadar geçen zaman kastedilmektedir.²³

Görüldüğü gibi şarihlerin bu hadisle ilgili yorumlarında dikkat çeken ortak nokta; Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinden Hz. Ali'nin hilâfetinin sonuna kadar olan zaman diliminin bu hadiste dile getirilen otuz yıla uymasıdır. Bu hususu Elbânî, şu ifadelerle açıklamaktadır. “İki sene Hz. Ebû Bekir, on sene Ömer, on iki sene Osman ve altı sene de Ali yönetiminde kalmıştır.”²⁴ Şarihlerin bu görüşlerinin arkasında, hadisi Hz. Peygamberden tek olarak aktaran Sefîne'nin ilk dört halifenin yönetimde kaldığı sürelerin toplamı ile ilgili değerlendirmelerinin olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bir çok kaynakta Sefîne'nin hesabıyla ‘Otuz yıl’ rivayetinden sonra Hz. Ebû Bekir'in, Ömer'in, Osman'ın ve Ali'nin yönetimde kaldığı yılların toplamı verilmektedir.²⁵

²¹ et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî*, Pakistan h. 1413, c. X, s. 58.

²² Azimâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan 1440/1990, c. XII, s. 259.

²³ Seharanfuri, *Bezlu'l-Mechûd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. XVIII, s. 170.

²⁴ el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehadîs's-Sahîha*, Mektebetu'l-Mearif, Riyad 1415/1995, c. II, s. 821.

²⁵ İbn Ca'd, *el-Musned*, H. No. 3323, s. 479; el-Mervezî, *Musnedu İshak b. Râhûye*, c. I, s. 164, Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, c. V, s. 220; Ebû Davud, 39. *Kitabu's-Sunne*, 8. hno: 4646, c. V, s. 36; et-Tirmizî, *Sunen*, 31. Fiten,

Beyhakî (ö.458/1066)'nin *Delâilu'n-Nubuuvve* isimli eserinde "Otuz sene hilâfetten sonra saltanat olacaktır." ibaresinden sonra Muâviye (ö.60/680)'nin "Biz saltanata razı olduk"²⁶dediği görülmektedir.

İbn Arabî (ö.543/1148) *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*'ında bu rivayet hakkında farklı görüşler yer almaktadır. O, bu rivayeti Hasan'la Muaviye'nin barış yapacağına ilişkin rivayetle çelişkili bulunduğu için reddetmektedir. İbn Arabî bu konudaki gerekçelerini şu cümlelerle dile getirmektedir: "Şayet Sefine kanalıyla gelen 'Hilâfet otuz senedir, sonra saltanata dönüşecektir.' (hadisinin işaret ettiği gibi) Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinden Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye teslimine kadar geçen zaman ne bir gün fazla ne de bir gün eksik" dersin biz de deriz ki, bu hadis Hz. Hasan'ı müjdeleyip ona övgüyü dile getirmektedir. Çünkü antlaşma, hilâfetin Muaviye'ye teslimini ve ona bey'atı göstermektedir. Bu hadis sahih değildir.²⁷ 'el-Avâsım...' tahkikinde, otuz sene rivayetinin Muslim'deki 'On iki imam' hadisiyle çeliştiği de söylenmektedir.²⁸

İbn Arabî'nin bu hadisi reddetme sebeplerinin başında, Ümeyye oğulları ile Hz. Ali'yi destekleyenlerin siyasî çekişmelerinin etkili olduğu söylenebilir. Bu durum İbn Arabî'nin ifadelerinde açık bir şekilde yer almaktadır. Bu da siyasî içerikli rivayetlerin ortaya çıkmasında birbirlerini rakip gören farklı siyasî anlayışların etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca kitleler Raşit halifeler dönemindeki yöneticilerinde görmeye alışık oldukları davranışları, bu yeni dönemde göremez duruma gelmişlerdir. Emevî ve Abbasî halifeleri hakikatte halife kabul edilmeyip, sultan ve padişah olarak nitelendirilmişlerdir. Onların halife olarak isimlendirilmesi ise örfün gereği olarak kabul edilmiştir.²⁹

İbn Teymiyye (ö.728/1327) ise, 'Otuz yıl' rivayetini hilâfetin nasla olduğuna delil olarak kabul etmektedir.³⁰ O, *Mecmûu*

48, No: 2226, c. IV, s. 503; İbn Ebî Asım (eş-Şeybânî), *es-Sunnetu li İbn Ebî Âsım*, hno: 1181, c. II, s. 563.

²⁶ el-Beyhakî, *Delâilu'n-Nubuuvve*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, c. VI, s. 342.

²⁷ İbn Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, Kahire, 3.bs., h. 1378, s. 200-202.

²⁸ İbn Arabî, *age*, s. 201.

²⁹ Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hakimiyeti Milliye*, Ankara 1922, s. 15; a.mlf, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'îyesi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1340/1924, s. 19.

³⁰ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunne*, el-Kitabu'l-İslâmi, 1406/1986, c. I, s. 517.

Fetâva isimli eserinde “Nübüvvet hilâfeti otuz senedir, sonra Allah dilediğine mülkü verecektir”, “Hilâfet otuz senedir sonra saltanat olacaktır...” gibi rivayetleri meşhur hadislerden saymaktadır.³¹

İbn Kesîr (ö.774/1327) ‘Saltanat’ rivayetinin sıhhati hakkında herhangi bir şüphe duymaksızın şu görüşleri dile getirmektedir: “...Bu otuz sene Hasan b. Ali ile son bulmuştur. Muaviye’li günler ilk saltanat günleridir. O, İslâm’da melik olanların en hayırlısıdır.³² Anlaşıldığı gibi İbn Kesîr bu değerlendirmesiyle, adeta birtakım siyasî olayların Hz. Peygamberin hadislerinin işareti doğrultusunda meydana geldiği görüşünü savunmaktadır.

İbn Haldûn (ö.804/1406) ise ‘Otuz yıl’ hadisini “*Benden sonra nübüvvet hilâfeti otuz sene olacaktır.*” hadisine bakıp da Muaviye’nin yönetime geçeneğini söylemek mümkün değildir. Bu hadis sahih değildir. Onun zamanında hilâfet zorba bir yönetim şekline dönüşmüş, bunda da asabiyetin büyük etkisi olmuştur” şeklinde yorumlamaktadır.³³

2.2. Ulemeden Bazılarının Saltanatla İlgili Görüşleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, sened ve metin bakımından problemlili olan rivayet esas alınarak saltanatın Hz. Peygamberin işareti ile tesis edilmiş olduğunu söyleme imkanı olmamasına rağmen, bazı alimlerin saltanatı nassa dayalı bir kurum olarak gösterme çabası içinde oldukları da tarihî bir hakikattir.

Özünü İran (Sasanî) ve Bizans devlet anlayışından alan saltanat sisteminin öyle iddia edildiği gibi rivayetler yoluyla mutlak bir şekilde Hz. Peygambere desteklettirilmesi, tarihî olayların seyri ve rivayetlerin sıhhati açısından mümkün görünmemektedir. Durum böyle iken nassa dayalı hiç bir yönünün bulunmadığını düşündüğümüz bu sistemin meşrulaştırılması için çok çeşitli ayetler delil gösterilmiş ve bu çerçevede farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Zorba yollar kullanılarak elde edilen makamların meşrulaştırılması görevini de bir kısım ulema üstlenmiştir. İslâm dünyasında çokça kullanıldığı görülen zaman zaman karşımıza çıkma ihtimali bulunan ve Hz. Peygamberden sadır olduğu şüp-

³¹ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, Mektebetu'l-Mearif, Rabat /Mağrib, ts., c. XXXV, s. 18.

³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1351/1932, c. VIII, s. 19.

³³ İbn Haldûn, *Târihu İbn Hâldûn*, Dâru'l-Fikr, 3.bs., Beyrut 1417/1996, c. II, s. 650.

heli olan “Sultan Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir.” Yine “Sultansız bir geceden zorba bir imamla (yöneticiyle) geçen altmış yıl daha iyidir” benzeri rivayetler baskıcı yöneticilerin işini daha da kolaylaştırmıştır. İbn Teymiyye’nin ifadesiyle “Tecrübeler bunun böyle olduğunu göstermektedir” gibi yaklaşımlar seleften Fudayl b. İyaz (ö.187/803) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi kişilerin “Kabul edilecek bir duamız olsa onu sultan için ederdik”³⁴ gibi dua temennileri, Muaviye ile İslâm dünyasına giren saltanatın Yezid’in yönetime geçmesi ile veraset şekline dönüşmesinde ve daha sonraki günlerde devam etmesinde etkili olduğu açıktır. Halifelik veya sultanlık makamının çok tehlikeli bir yer olarak görülmesi, o makamların kendisine göre bir ağırlığa sahip olduğu fikrinin de bu tür yanlış makam ve yönetici anlayışının oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.³⁵

Muaviye’nin yönetime geçmesiyle İslâm ümmeti saltanatla tanışmış ve onun oğlu Yezidî yönetici tayin etmesi herkes tarafından aynı kabulü görmemiştir. Bazı kimseler veraseti kabul ederlerken bazıları da bu sistemi kabul etmemişlerdir.³⁶ Bir yöneticinin kendinden sonra yerine geçecek kimseyi tayin edip edemeyeceği konusunda görüş ayrılığı çıkmış, bir grup bunun olabileceğini söylerken, diğer bir gurup da bu görüşe karşı çıkmıştır.³⁷ Dile getirilen görüş ayrılıkları da göstermektedir ki, iddia edildiği gibi bu hususta genel kabul anlamında bir fikir birliği yoktur. Muaviye’den sonra meydana gelen birtakım olaylar gerçekten ilgi çekici niteliktedir. Mesela, yönetime geçmek için harekete geçen İbn Zubeyr’in hareketi bölücülük olarak değerlendirilmiş; onun Allah’ın halifesine isyan ederek ayrılık tohumları ektiği ve bölücülük yaparak cemaati parçaladığı ileri sürülmüştür.³⁸ Bu düşünce iç karışıkların ne şekilde değerlendirildiğini ve siyasetin belli çevreler tarafından dinî motifler ön plana çıkarılarak ne şekilde tekilde tutulduğunu gösterme açısından önemlidir.

İbn Hazm (ö.456/1064)’ın Muaviye’nin saltanata geçmek için

³⁴ İbn Teymiyye, *el-Cevâmî fi’s-Siyaseti’i-İlâhiyye*, Matbaa Nuhbeti’l-Ahbâr 1306, s. 9.

³⁵ Abdulkerim Hatib, *el-Hilâfetu ve’l-İmâmetu*, Dâru’l-Marife, 2.bs., Beyrut 1395/1975, s. 192.

³⁶ Eş’arî, *Makâlatu’l-İslâmiyyin*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut 1416/1995, c. II, s. 154.

³⁷ Eş’arî, *age*, a.y.

³⁸ İbn Abdirrabbih, *Kitabu’l-İkdt’l-Ferîd*, Kahire 1384/1965, c. IV, s. 395.

göstermiş olduğu gayreti, korumacı yorumu açısından ilgi çekicidir. Ona göre "...Muaviye kendisini hilâfete layık görme hususunda hata etmiştir. Ona bu hususta ictihad sevabı vardır. Diğer içtihatlarındaki hataları gibi, onun bu hususta bir günahı yoktur. Hz. Hz. Peygamberin de haber verdiği üzere bir kimsenin hatalı içtihadına bir sevap, isabetli içtihadında da iki sevap vardır. Bunda şaşılacak bir durum yoktur."³⁹ Muaviye ve onu destekleyenler hata yapmışlardır ve birer sevap almışlardır.⁴⁰ Kim hilâfete geçip de ona önce bey'at edilirse, o hilâfete lâayık bir kimsedir. O kimseye itaat da vaciptir.⁴¹ İbn Hazm, Muaviye ve etrafında bulunan kişilere, yapmış oldukları içtihatlarından dolayı sevabı uygun gördükten sonra, Hz. Ali ve taraftarlarını da memnun etmekten geri durmamaktadır. O, "Hz. Ali imamete daha lâayıktı. Muaviye ise hatalı bir iş yapmıştır, hatalıdır."⁴² diyerek bu konuda net bir tavır ortaya koymamakla birlikte Muaviye'nin yönetime geçiş şeklini dolaylı da olsa meşru kabul etmiştir.

Saltanat sisteminin meşrulaştırılarak dinî açıdan kökleşmesinde etkili olduğunu düşündüğümüz âlimlere ikinci örnek de İbn Teymiyye (ö.728/1327)'dir. O halifenin ve sultanın niçin Allah'ın yeryüzünde gölgesi olduğunun keyfiyetini şu ayetlere dayandırmaktadır:⁴³

"*Hani Rabb'in meleklerle, Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım demişti...*"⁴⁴ Diğer bir ayet ise; "*Ey Dâvud! Seni şüphesiz yeryüzünde halife kıldık.*"⁴⁵ Bu ayetleri iddia edildiği gibi saltanatın dayanağı kabul etmek mümkün görünmemektedir. Nedeni ise, saltanatı veya herhangi bir sistemi nassa dayalı kabul etmek, Hz. Peygamberden sonra Hz. Ebû Bekir'le devam eden siyâsî tarihe aykırı düşmektedir.

İbn Teymiyye nübüvvet hilâfetinden sonra saltanata geçişi ise şu şekilde yorumlamaktadır. "Nübüvvet hilâfeti zayıflayarak sona erdi. Sona eren nübüvvet hilâfetinden sonra saltanatın yönetim biçimi olarak kabul edilmesi gerekti. Muaviye yumuşaklık ve

³⁹ İbn Hazm, *el-Fasl...*, Mısır 1318, c. IV, s. 160.

⁴⁰ İbn Hazm, *age*, c. IV, s. 161.

⁴¹ İbn Hazm, *age*, c. IV, s. 162.

⁴² İbn Hazm, *age*, c. IV, s. 163.

⁴³ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâva*, Mektebetu'l-Mearif, Rabat /Mağrib, ts., XXXV, 42.

⁴⁴ 2. *Bakara*, 30.

⁴⁵ 38. *Sâd*, 26.

rahmetle saltanat sistemini tesis etti. Muaviye'den daha hayırlı kimse saltanata geçmedi. O İslâm hükümdarlarının en hayırlısıdır. Onun hayatı kendisinden sonra yönetime geçen kimselerin hayatından daha hayırlıdır."⁴⁶ İbn Teymiyye gibi bir İslâm aliminin saltanat sistemi hakkında yapmış olduğu bu övgü dolu nitelendirmeler gerçekten dikkat çekicidir. Onun bu nitelendirmelerinin şahsî bir övgüden öteye geçemeyeceği açıktır. Çünkü Kur'anî naslar ve Hz. Peygamberden gelen haberler esas alınacak olursa, Onun saltanat yönetimine meşruiyet arama çabası şahsî kanaatini dile getirmekten başka bir şey değildir. Daha önce de belirtildiği gibi Kur'an yönetimin ana esaslarını ortaya koymuş ve Kur'anî değerler ve Hz. Peygamber'in örnek uygulamaları çerçevesinde şeklini insanlara bırakmıştır.

Muaviye'nin şahsında saltanatı öven İbn Teymiyye daha önce dile getirdiği görüşlerin aksine, saltanat sisteminin Hz. Peygamber tarafından kötülendiğini kabul ederek bu durumu şu ifadeyle dile getirmektedir: "Hz. Peygamber'in nübüvvet hilâfetinden sonra, saltanat sistemini kötülmesi, dinin siyasi alanda gereklerinin tam anlamıyla yerine getirilmemesindedir."⁴⁷ İbn Teymiyye'nin bu yaklaşımında, dinin istenilen şekilde yaşanmaması ile saltanat arasında bir ilişki olduğu görülmektedir. Yine o şu ifadeleriyle de saltanat sistemine tam destek vermektedir. "İlim ve amel ile nübüvvet hilâfetini ikame etme müstehap bir iş olup, vacip bir durumu yoktur. Bizim anlayışımıza (şeriatimize) göre; melik (sultan) seçmekte herhangi bir sakınca yoktur. Böyle bir durumda da adaletli bir sultan için herhangi bir günah yoktur. Bu durum Muaviye'nin yönetimdeki adaletinde ve seçkin hayatında görülmektedir. Yönetime geçtiği yıla da "Birlik yılı" denmiştir."⁴⁸

İbn Teymiyye'de dikkat çeken diğer bir husus da, hilâfetle saltanat sisteminin karışmasında herhangi bir fark görmemesidir. O'nun şu ifadesi bu hususu açıklar niteliktedir: "Bizim anlayışımıza göre, hilâfetle saltanatın birbirine karışmasında herhangi bir sakınca yoktur."⁴⁹ Böylece o, saltanata karşı olan kimsele- re, 'Siz niçin rahatsız oluyorsunuz? Hilâfetle saltanat arasında

⁴⁶ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunne*, (I-IX) el-Kitabu'l-İslâmi, 1406/1986, c. VII, s. 453.

⁴⁷ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, c. XXXV, s. 24.

⁴⁸ İbn Teymiyye, *age*, c. XXXV, s. 25.

⁴⁹ İbn Teymiyye, *age*, c. XXXV, s. 27.

herhangi bir fark yoktur' mesajını vermektedir. İbn Teymiyye bununla kalmayıp, saltanat sistemine Kur'an'dan delil bulma gayreti içine girmekte ve öncekilerin yönetim tarzlarının saltanat olduğunu göstermek için şu ayetleri delil göstermektedir: "...Allah ona (Davud'a) hükümler ve hikmet verdi ona dilediğini öğretti..."⁵⁰ Bilindiği gibi Davud Peygamber, Peygamberliğinin yanında bir de yöneticilik görevi olan biriydi.

Kur'an'da Süleyman Peygamber hakkında geçen ve İbn Teymiyye'nin saltanata delil gösterdiği diğer bir ayet de şudur: "*Rabb'im dedi, beni affet, bana benden sonra hiç kimseye nasip olmayacak bir mülk (hükümler) ver...*"⁵¹

Konuyla ilgili olarak delil gösterilen diğer bir ayet ise, Yusuf (s)'un Rabb'ine yalvarışını dile getiren ayettir: "*Rabb'im sen bana mülkten bir nasip verdin ve bana rüyâ tâbirini öğrettin...*"⁵²

Yusuf 'un (s) Rabb'ine duasını dile getiren bu ayet esas alınarak Muaviye ile İslâm dünyasına giren saltanat sisteminin, Kur'an'a göre meşru olduğunu savunmak sağlıklı bir tutum olarak görünmemektedir. Her şeyden önce saltanat sistemi kan bağıını ön plana çıkardığı için, Kur'an'ın ehliyet prensibi ile çelişmektedir.⁵³ Şayet Allah kendisine inanan toplumların belli bir siyasî teşkilâtlanma içerisinde olmasını istemiş olsaydı, bazı konularda olduğu gibi, bu durumu da ana hatlarıyla insanlara bildirirdi. Bu tür ayetlere yapılan yorumların saltanat sistemi tesis edildikten sonra revaç bulduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Hz. Peygamber dönemine bakıldığında böyle bir anlayışın olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu ve buna benzer birtakım lafzî yaklaşımların daha sonraki dönemlerin siyasî ürününü olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Teymiyye, Kur'an'ın salih meliklere işaret ettiğini iddia etmekte⁵⁴ve bunu ispat için de şu ayeti delil göstermektedir: "*Peygamberleri onlara dedi ki: "Allah Tâlut'u size hükümdar gönderdi." Dediler ki, "O, bizim üzerimize nasıl hükümdar olabilir? Biz*

⁵⁰ 2. Bakara, 251.

⁵¹ 38. Sâd, 35.

⁵² 12. Yusuf, 101.

⁵³ "Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..." 4.Nisâ, 58.

⁵⁴ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, c. XXXV, s. 35.

*hükümdarlığa ondan daha layıgız, Ona mal da vermemiştir. Dedi ki, “Allah onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti, onun bilgisini ve gücünü artırdı. Allah mülkünü dilediğine verir. Allah (ın lütfu) geniştir, O her şeyi bilendir”*⁵⁵

İddia edildiği gibi, bu ayet saltanat sisteminin meşrulaştırılması için delil olmayıp tam aksine, Talût ile ona karşı olan kimselerin iktidar mücadelesini dile getirmektedir.

İbn Teymiyye, iyi meliklerin olabileceğini Kur’an’la ispata çalıştığı gibi, kötü meliklerin olabileceğini de aynı şekilde ayetlere dayandırma gayreti içindedir.⁵⁶

*“O (yaraladığım),gemi denizde çalışan yoksullarındı. Onu kurlu yapmak istedim. Çünkü onların ilerisinde her (sağlam) gemiyi zorla alan bir kral vardı”*⁵⁷ Bu ayette zorba bir kralın, beğendiği gemilere nasıl el koyduğu anlatılmaktadır. Dolayısıyla saltanat sistemiyle de bir ilgisi yoktur. Bilindiği gibi Kur’an, geçmiş milletlerin hayatlarından örnekler vererek, insanların aynı hataya düşmemeleri hususunda onları uyarmaktadır. İbn Teymiyye’nin saltanat sisteminin meşruluğunu ispat için delil gösterdiği diğer bir ayet de şudur: *“(Bir gün) kral dedi ki; Ben düşümdede yedi semiz inek görüyorum. Bunları yedi zayıf inek yiyor...”*⁵⁸

Bahsi geçen ayetlerin İbn Teymiyye tarafından eserine alınarak bu şekilde kullanılması, saltanat sistemine nassa dayalı dinî bir boyut katma çabasından başka bir şey değildir. Çünkü Hz. Peygamber’in hayatta iken herhangi bir model telkininde bulunmadığı, ayetlerle muhatap olan ilk şahıs olmasına rağmen İbn Teymiyye ve onun gibi düşünen kimselerin görüşlerini kuvvetlendirici bir tavır sergilemediği bilinen bir husustur. Konuya bu çerçevede bakıldığında söz konusu ayetlerin lâfızcı ve zorlama yorumlarla ele alınarak değerlendirmeye tabi tutulduğu görülmektedir.

İbn Haldûn (ö.808/1406)’nın da kurumsal anlamda saltanatın meşruluğunu savunduğu görülmektedir. İbn Haldûn saltanat sisteminin meşruluğunu ispat etmek için, Mukaddime’de hilâfetin saltanata dönüşmesi başlığı altında yer alan bölümde saltanatla ilgili çok geniş bilgiler vermiştir. İbn Haldûn’un vermiş ol-

⁵⁵ 2. Bakara, 247.

⁵⁶ İbn Teymiyye, *age*, c. XXXV, s. 35.

⁵⁷ 18. Kehf, 79.

⁵⁸ Yusuf, 12/43.

duğu bu bilgiler aynı zamanda onun saltanat sistemine bakış açısını da ortaya koymaktadır. İbn Haldûn “asabiyet hak yolunda ve Allah’ın emirlerini yerine getirmek için kullanılıyorsa bu doğrudur.”⁵⁹ diyerek asabiyeti kullanıldığı yere göre ayrıma tutarak meşruluk kazandırma gayreti içine girmiştir. Ona göre asabiyet olmadan Allah’ın emirlerini yerine getirmek mümkün olmazdı. O, asabiyetin önemini bu şekilde dile getirdikten sonra, asabiyetle hükümdarlık arasında bir ilişki kurarak “hükümdarlığın durumu da asabiyet gibidir” görüşünü benimsemiştir. Allah’ın hükümdarlığı kayıtsız şartsız kötülediğini belirtmekle birlikte İbn Haldun, hakkın üstün gelmesi ve halkı dine yöneltmek ve onların yararlarına olan şeyleri elde etmek için hükümdarlık yerilmemiştir” demektedir.⁶⁰ İbn Haldûn bu görüşleri dile getirdikten sonra şu ayeti de görüşlerine delil teşkil etmesi için kullanmaktadır:

“*Rabb'im dedi, beni affet. Bana benden sonra hiç kimseye nasip olmayan bir mülk (hükümdarlık) ver...*”⁶¹ Bilindiği gibi Hz. Süleyman’ın (s) Rabb’ine dua edişini dile getiren bu ayet, aynı İbn Teymiyye’de olduğu gibi İbn Haldûn tarafından da saltanata delil kabul edilmiştir. Nasıl ki Ebû Bekir’in halifeliği nassa dayandırılmışsa, aynı durumu saltanatın kurumlaşmasında da görmekteyiz. Bu da yaşanan her siyasî olayın mutlak lâfzî yaklaşımlarla Kur’an’a dayandırılmak istendiğini, şayet bu mümkün olmasa, rivayetler yoluyla dile getirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

İbn Haldûn, Hz. Ömer’le Muaviye’nin Şam’da bir araya geldiğini, bu ikisi arasında geçen ve anladığımız kadarıyla hiç de saltanata delil olamayacak bir konuşmayı şu şekilde nakletmektedir. “Hz. Ömer Şam’a geldiğinde, Şam valisi Muaviye halifeyi, hükümdarların giymiş olduğu kıyafetle ve süslü eşyalar arasında karşıladı. Ömer, Muaviye’nin bu durumunu beğenmedi ve “Ey Muaviye: Kisrâları mı örnek alıyorsun” dedi. O da “Ey Mü’minlerin Emiri! Biz düşman karşısında sınırda bulunuyoruz. Onlara karşı bu savaş elbiseleri ve süsleriyle övünmek zorundayız” dedi. Bu cevap üzerine Ömer sustu ve Muaviye’nin haklı ve dinî maksatlara dayalı delilini reddetmedi. Şayet maksat hükümdarlığı tamamen red etmek olsaydı, kisralara benzeme ve onları örnek alma hususundaki bu cevabı Ömer’i tatmin etmezdi ve

⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 189.

⁶⁰ İbn Haldûn, *age*, s. 189-190.

⁶¹ *Sâd*, 38/35.

o da Muaviye'yi tamamen bu taklidi terk etmeye çağırırdı..."⁶²

Hz. Ömer ile Şam valisi Muaviye arasında geçen bu konuşmanın saltanat sistemi için delil kabul edilmesi tartışmaya açık bir konudur. Bu diyalogun bir yönetim sisteminin nasıl olması gerektiğinden bahsetmeyip, valinin giyim kuşamında niçin bu kadar ileriye gittiği noktasında odaklandığı görülmektedir. Muaviye'nin sınırda bir il valisi olması sebebiyle bu şekilde giyinmesini Hz. Ömer'in bahsedildiği şekilde olgunlukla karşılması gayet normal bir tavır olup onun saltanat yönetiminin kısırlıktan veya başka bir yönetim şekline alınmasına herhangi bir tepki göstermediği şeklindeki yaklaşımlar da savunmacı bir yaklaşım görüntüsü vermektedir. Çünkü Hz. Ömer, kısmî de olsa, Ebû Bekir ile başlayan bir seçim ve danışma yöntemi görmüş, kendisinden sonra da kimseyi atama yoluna gitmemiştir. Durum böyle iken Hz. Ömer ile Muaviye arasında geçen bu olayın iyi hükümdarlığa delil olarak alınması tamamen kişisel bir görüş niteliğindedir.

İbn Haldûn Hz. Ali ile Muaviye arasındaki savaşı, her iki grubun hak üzere oldukları şeklinde yorumlamakta ve bu husustaki görüşünü şu şekilde dile getirmektedir: "Asabiyetin gereği olarak Hz. Ali ile Muaviye arasında fitneler başladıktan sonra dahi her iki grup kendi görüşleri doğrultusunda hak için savaşmıştır. Onların savaşları dünyevî gayelere ulaşmak için olmadığı gibi, batılı üstün kılmak ve ölç almak duygusu içinde değildi. Hz. Ali yapmış olduğu işte isabetli olmuş, Muaviye ise savaşını batıl sebeplerle yapmamıştı. Onun maksadı hakkı yüceltmektir. Fakat hata yaptı. O ikisinin de maksadı hakikattir."⁶³

Bilindiği gibi Hz. Ali ile Muaviye arasında geçen Siffin Savaşı sonunda Muaviye yıllardan beri hedeflemiş olduğu en üst devlet makamına açılan kapıyı aralamıştı. İbn Haldûn'un dile getirdiği gibi, her iki tarafın da bir maksat için savaşmadığı görüşü tarih sahnesinde rol alan kimseleri günahsız bir konuma getireceğinden, böyle bir düşüncenin dünya tarihine göz atıldığında pek doğru bir yaklaşım olmadığı görülmektedir. Savaşan kimseler ister Müslüman olsun ister olmasın, nerede bir savaş varsa mutlaka sonucunda, ya siyasî ya da maddî güç elde etme düşüncesi vardır. Bu durumu Hz. Ali ile Muaviye arasında geçen savaş için

⁶² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 190.

⁶³ İbn Haldûn, *age*, s. 192.

de düşünmek mümkündür.

İbn Haldûn, savaşın sonunda devlet yönetiminin tek bir şahısta toplanmasının gerektiği ile ilgili görüşlerini şu ifadelerle dile getirmektedir: “Bu savaştan sonra mülkün tabiatı gereği, ululuğun bir şahısta toplanması ve tek bir adamın öne geçmesi gerekti. Muaviye ve etrafındakiler kendisini bu durumdan alıko-yamazdı. Bu asabiyetin gereği olarak tabii bir şeydir...”⁶⁴ İbn Haldun’un, saltanat ve tek adamın yönetime geçmesiyle ilgili görüşlerini, zamanın sosyolojik ve siyasi şartları çerçevesinde düşünmek tutarlı bir yaklaşımdır.

2.3. Günümüze Ait Yorumlar

Saltanat rivayeti geçmişte olduğu gibi, günümüz araştırmacıları arasında da tartışma konusu olmaktadır. Örneğin el-Elbânî, “*Hilâfet otuz senedir sonra saltanat olacaktır.*” rivayetine zorlama bir yorum yaparak şöyle demektedir: ‘Bu rivayet otuz senelik nübüvvet hilâfetinden sonra başka halifelerin geleceği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Ancak otuz seneden sonra gelenler nübüvvet hilâfetine dahil edilmezler. Hulefâ-i Raşidîn döneminden sonra yönetime gelen kimseler, melik dahi olsalar, halife olarak isimlendirmekte herhangi bir sakınca yoktur. Ancak bu gibi kimseler Hz. Peygamberin halifeleri olamazlar.’⁶⁵

Söz konusu hadis hakkında M. Abid Cabirî⁶⁶ şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Sünnî kaynakların rivayet ettiği bir hadis vardır... Hadisin sonunda yapılan ekleme anlamlıdır. Ravinin hesabı inceden inceye yapmasından başka, hilâfet dönemi kısa olduğu için Kûfe çevresi dışında etkili olmamasına rağmen⁶⁷ Hasan b. Ali’nin iktidarda kalma süresini de hesaba katmıştır. Bu onu bir halife olarak tanıma, mülkten (saltanat) çıkarma işlemidir. Çünkü belirtilen hadiste, Hz Peygamberin önceden haber verdiği ‘mülk’ tam otuzuncu yılın bitiminde yani Muaviye ile başlamıştır.⁶⁸ Yine Câbirî’ye göre; bu hadisin lâfzından İslâm’da yönetimin şûraya dayalı hilâfetten güç ve üstünlüğe dayalı mülke doğru ge-

⁶⁴ Aynı yer.

⁶⁵ el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadîsi's-Sahîha*, c. II, s. 828.

⁶⁶ Câbirî, 1936’da Fas’ta doğdu. Felsefe dalında yüksek lisans, Edebiyat da ise doktora yaptı. 1967 yılından sonra Felsefe ve İslâm – Arap Düşüncesi ile ilgili çalışmalarda bulundu.

⁶⁷ Câbirî, Muhammed b. Âbid, *İslâm’da Siyasal Akıl*, çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 1997, s. 455.

⁶⁸ Câbirî, *age*, s. 456.

lişiminin eleştirici bir niteliği çıkarılıyorsa da, Ehl-i Sünnet'in veya en azından bazı kimselerin bu hadiste belirtmek istediği siyasî anlam, ilk anda akla gelebileceği gibi, kınama bağlamında değildir. Tam tersine onlar bu hadis sayesinde, İslâm'da mülkün kurucusu Muaviye'nin yönetimine ondan sonraki Emevî, Abbasi ve diğer halifelere meşruluk vermek istemişlerdir. Bu hadis kolaylıkla şüphe duyulacak hadislerden olmakla birlikte, gerçekten dik-kati çeken bir nokta vardır. Bazı Sünnî kaynakların, bu hadisle dile getirilen hususları olmuş bir olay olarak kabul etmekle yetinmeyip, onu gaybe ait haber, hilâfetin otuz yıl sonra saltanata dönüşmesi haberini içermesi de, Hz Muhammed'in (s) peygamberliğini ispat eden delillerden biri kabul edip "*Delâilu'n-Nübüvve*" çerçevesinde değerlendirdikleri görülmektedir.⁶⁹ Ayrıca, otuz yıl hadisleri, Peygamberin şartlarına uygun hilâfetten uzaklaşılacağına delil olarak da kabul edilmektedir.⁷⁰ Cabirî şöyle bir soru sormaktadır: "Bu hadisin sihhatini bir yana bırakırsak, burada kendisini gösteren husus şudur: Bazı Sünnî kaynaklar, Raşit Hâlifeler çağındaki hilâfetten bir sapma olduğunda söz birliği etmelerine rağmen, Muaviye'nin kurduğu saltanat düzeninin meşruluğunu, hem de büyük bir arzuyla niçin ispata çalışmaktadırlar?⁷¹ Ehl-i Sünnetin bu çabasından, Şia ve diğer gruplara karşı Muaviye'nin kurmuş olduğu bu yeni düzeni meşrulaştırma gayreti içinde olduğunu anlamak mümkündür.

Cabirî bu rivayetin niçin sünniler tarafından çokça kullanıldığını da şu ifadelerle dile getirmektedir: "Sünnî vicdan, Muaviye'nin mülküne her şeyden önce bir bütün olarak ümmetin hatta bir din olarak İslâm'ın varlığını tehdit eden, Hz. Osman döneminin son yıllarında tutuşup bir yandan Hz. Ali, Talha ve Zubeyr arasında, öte yandan Hz. Ali ile Muaviye arasında çok kanlı bir iç savaşa doğru gelişen fitneye son verici nitelikte bir seçenek olarak bakmaktadır. Bu açıdan Muaviye'nin mülkü bir kurtuluş, İslâm'ı ve devletini yok olmaktan kurtarıcı bir yapılanma olarak görünmektedir."⁷²

Özellikle, siyasî düşünce tarihi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Muhammed Rayyis ise, otuz yıl rivayeti hakkında şu değerlen-

⁶⁹ Câbirî, *age*, s. 456; Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hakimiyye-i Milliye*, s. 15.

⁷⁰ Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hakimiyyet-i Milliye*, s. 7,13; *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'îyesi*, s. 14.

⁷¹ Câbirî, *age*, s. 457.

⁷² Câbirî, *age*, ay.

dirmeyi yapmaktadır: “Bunun zayıf bir hadis olduğu düşünce-sindeyiz ‘Haber-i Vahid’ dir. Yalnızca bir kişi⁷³ aracılığıyla rivayet edilmiştir. Allah Rasûlü’nün böyle bir haber vermiş olması bize uzak bir olasılık gibi görünmektedir. Sözü tabiinden veya tarihçilerinden birinin söylemiş olması olasılığı daha tutarlı görüyor ve böyle olduğunu kabul etmekteyiz. Bununla birlikte söz, çağının yaygın kanısını ve değerlendirmesini ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. O da şu: ‘Gerçek hilâfet otuz yıl sürmüştür.’ Bu süre, Râşid hâlifeler döneminin bütününe kapsayan toplam zamandır.”⁷⁴

Rayyıs’ın otuz yıl rivayetine yapmış olduğu değerlendirme klâsik dönem şârihlerine göre daha tutarlı görünmektedir. Çünkü, klasik dönem şârihlerinde rivayetin yorumunda görülen genel eğilim bu konuyu aydınlatmaktan çok uzak olup, yapılan yorumlar ve açıklamalar tamamen ilk dört halifenin bazen de Hasan’ın yönetiminde kaldığı yılların toplamı çerçevesinde olmaktadır.

M. Said Hatiboğlu, “Otuz yıl hadisleri” hakkında; “İslâmî esaslara aykırı olarak hükümdarlığı başlatmış Emevî hilâfetinin gerçek hilâfetle ilgisi bulunmadığını tespit etmek gayesiyle Hz. Peygamber’e, hilâfet müddetini katî rakamla kayıt ettirmeye kadar gidilmiş olduğunu görüyoruz.”⁷⁵ görüşünü dile getirmektedir

Sadık Cihan, bu türlü hadislerin ortaya çıkmasında siyasî olayların etkili olduğunu; “Muaviye’nin hilâfeti babadan oğula geçmesini sağlaması neticesi bu harekete karşı çıkanlar, dört halifeden sonra gelen yöneticilerin halife olmadığını, melik veya hükümdar olduklarını belirtmek için hilâfet müddetini belirli bir zamanla tayin etmek ihtiyacını duymuşlardır...”⁷⁶ şeklinde açıklamaktadır.

Günümüz bazı ilim adamlarının görüşleri, klâsik dönem âlimlerine göre daha tutarlı görünmektedir. Bu tür rivayetleri tarihî bağlamından uzak ele alarak değerlendirmek sağlıklı bir sonuca ulaşmayı engellediği gibi, Hz. Peygamber’e yapılan iftiraların da

⁷³ Sefîne (Ebû Abdurrahman).

⁷⁴ Rayyıs, *İslâm’da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev.: İbrahim Sarmış, Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s. 185.

⁷⁵ Mehmet Hatiboğlu, *Hz. Peygamber’in Vefatından Emevîler’in Sonuna Kadar – Siyasî-İçtimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, s. 45.

⁷⁶ Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu Siyasî ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Kardeşler Ofset, Samsun 1996, s. 135.

önüne geçilmesine mani olamamaktadır. Bu rivayetin aslında siyasi ve tarihî olaylarla ilişkisi olmasına rağmen, şârihlerin bu hususu pek dikkate almadıkları da âşikârdır. Hz. Peygamber'in yakınında bulunan herkesin bilmesi gereken bir konunun, tek kişi tarafından daha sonraki nesillere aktarılması elbette hadis rivayet usûlü açısından pek kabule şayan bir durum değildir. Çünkü herkesi ilgilendiren bir konunun bir kişi tarafından değil, bir çok kişi tarafından meşhur veya mütevâtir olarak nakledilmiş olması gerekmektedir.⁷⁷ Diğer taraftan Hz. Peygamber hayatta iken devlet yönetimi için herhangi bir modeli zorunlu görmediği gibi, ilk halife seçiminde bu ve buna benzer herhangi bir konudan bahsedilmediği de bilinmektedir.

Sonuçta; 'saltanat' hadislerini rivayet eden ravilerin büyük bir kısmının, hadis rivayetinde zayıf kabul edildiği görülmektedir. Özellikle hadisle ilgili lâfızlar incelendiğinde dört halifenin meşruluğu ve Muaviye'nin dışlandığı görülmektedir. Daha sonra da sünni şârihlerin te'villeriyle kader bağlantılı gaybî nebevî haber kabul edilerek yeni dönem meşrulaştırılması da dikkati çeken diğer bir husustur.⁷⁸ Hz. Peygamberin vefatından sonraki dönemde özellikle siyasi konularda görüş ayrılıkları çıkmış ve çeşitli gruplaşmalara sebep olmuş, hem galipler hem de mağluplar iddialarının haklılığını ispat etmek için hadis uydurmaya veya mevcut hadisleri kendi anlayışları doğrultusunda yorumlama yoluna gitmişlerdir.⁷⁹ Ancak hilâfetle ilgili haberlerin de istikbale ait gaybî haberler olduğunu göz önünde bulundurmanın bizleri daha sağlıklı sonuçlara götüreceği unutulmamalıdır.⁸⁰ Saltanat rivayetini tarihî bağlamı içerisinde daha iyi tahlil edebilmek ve günümüzde bu rivayetin anlaşılmasına yönelik çabalara katkı sağlayabilmek için, söz konusu rivayetin zemin bulduğu tarihî ortamı hatırlamakta yarar görülmektedir.

2.4. Saltanat Rivayetinin Tarihî Ortamla İlişkisi

Saltanat rivayetinin sened ve metin bakımından incelenmesi sonucunda, söz konusu rivayetin sıhhatine yönelik pek çok eleştirilerin yapıldığı görülmektedir. Bu nedenle, rivayetlerin tetkiki kadar, bu ve benzer rivayetlerin ortaya çıktığı tarihî ortamın ta-

⁷⁷ es-Serahsî, *el-Mebsût*, c. I, s. 66.

⁷⁸ Hatiboğlu, *Gaybî Hadisler Meselesi*, (Ders notları), s. 50.

⁷⁹ İlyas Çelebi, *İslâm İnancında Gayb Problemi*, s. 131-132.

⁸⁰ İlyas Çelebi, *age*, s. 127.

nınması da önemli bir husustur. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'le başlayan hilâfet kurumu Muaviye'nin yönetime geçmesiyle değişik bir şekil almıştır. Ümmetin alışık olmadığı farklı yöntemlerle iktidara gelen Muaviye daha hayatta iken oğlunu sultan olarak tayin etme yoluna gitmiştir.⁸¹ Böyle bir atama şekline, ne Hz. Peygamber'in ne de ondan sonra yönetime geçen kimselerin uygulamalarında rastlanmaktadır. Muaviye oğlu Yezid'in kendinden sonra yerine geçmesi için bey'at almış fakat onun bu seçim şekline Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebî Bekir ve Abdullah b. Zubeyr gibi şahıslar karşı çıkmıştır. Abdullah b. Ömer, Yezid hakkında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "Köpeklerle, maymunlarla oynayan kimseye bey'at ediyoruz. O içki içer, *açıktan günah işler, Allah katında delilimiz nedir?*" Abdullah b. Zubeyr de "Yaratıcıya isyan eden kimseye itaat yoktur" diyerek⁸² tepkisini dile getirmiştir. Muaviye'nin zorlama bey'atından sonra Medine valisi Velid b. Utbe b. Ebî Sufyan'a mektup yazılarak Huseyin b. Ali, Abdullah b. Zubeyr'in Yezid'e bey'at etmesi istenmiş, bundan kaçınmaları durumunda ise boyunları vurularak kafalarının Yezid'e getirilmesi emri verilmiştir. Aynı zamanda bey'atten kaçınan kimseler olursa hükümün yerine getirilmesi talep edilmiştir.⁸³

Muaviye'nin oğlu Yezid'i sultan olarak atamasının tarihî sebeplerine ve tüm ayrıntılarına girmeksizin⁸⁴ onun, halifeliğin verasetle geçmesini istemesinin nedeni olarak daha önceki dönemlerde meydana gelen birtakım siyasî mücadelelerin tekrarını önlemek düşüncesi içinde olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁵ Aynı zamanda Ümeyye Oğullarının yıllar sonra güçlkle elde etmiş olduğu iktidarı kaybetme riskini ortadan kaldırmak da bu yolla olmuştu. Tabii ki, bütün bunlar yapılırken güç kullanılmaktaydı ve toplumun büyük bir kesimi "ne iyi oldu da Yezid, Muaviye'den sonra yönetime geçti" gibi bir anlayış içinde değildi. Özellikle böyle bir seçimin yapılmasında Muaviye'nin iktidara geçtiği dönemde, iki büyük güç olan İran ve Bizans Devletlerinin idare şekille-

⁸¹ Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 128; İbn Haldûn, *Mukaddime*, el-Mektebetu'l-Asriyye, 2.bs., Beyrut 1418/1997, s. 192.

⁸² Sehârenfüri, *Bezlu'l-Mechûd*, XVII, 145; Yakubî, *age*, c. II, s. 138.

⁸³ Yakubî, *age*, c. II, s. 143.

⁸⁴ Mehmet Ali Kapar, *Halifeliğin Emevilere Geçiş ve Verasete Dönüşmesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 47-52.

⁸⁵ Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, çev.: Osman Bahaeddin, Tercüman Yayınları, ts., s. 19.

rinin etkisi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür.

Saltanatın, Ebû Bekir'le siyasî hayata giren hilâfet ile aynı şey olduğunu kabul etme imkânı yoktur. Kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi daha hayatta iken ilân etme veya belirleme şeklinde ifade edilebilecek olan "Veliahd"lık uygulaması ne İslâm öncesi Arap-Kabile yönetimine ne de İslâm'ın şura prensibine uygun düşmektedir.⁸⁶ Öyle ise geride bir şık kalıyor, o da başka ülkelerde uygulanan saltanatın aynen alınarak tatbik edilmesidir.

Hâkim, İbn Ebî Heyseme, İbn Merdeveyh ve Muhammed b. Ziyâd kanalıyla şöyle bir nakilde bulunmaktadır: "Muaviye, oğlu (Yezîd) için bey'at alınca, Mervan: "(Bu) Ebû Bekir ve Ömer'in sünnetidir" demiş, bunun üzerine Abdurrahman b. Ebî Bekr "Herakliyus ve Kayser'in sünnetidir."⁸⁷ diye mukabelede bulunmuştur.⁸⁸ Dolayısıyla Emevîlerin merkezi bir Akdeniz ülkesi olan Suriye olduğu için, Emevîler daha çok Bizans etkisinde kalmıştır. Bizans'ta ise, o tarihlerde devlet maslahatını öne çıkaran bir din-devlet ilişkisi bulunmaktaydı. Bu model Emevîlere de geçmiş, Emevîlerde de devlet maslahatı din maslahatının önünde seyretmiştir⁸⁹

Muaviye'nin oğlu Yezid'i sağlığında sultan ilân etmesiyle başlayan veraset yolunun aslı, otoriteyi baskı ve zorbalıkla elde etme, yeri geldiğinde yöneticinin kendisini Allah'ın vekili olduğunu iddia etme ve denetlenemeyen bir otorite esasına dayanmaktadır.⁹⁰

Siyasî görüşlerinin sertliğiyle tanınan Ali Abdurrâzık (ö.1966), hilâfetin zorbalık ve kaba kuvvete dayanmasının sebebinin, hilâfete karşı ayaklanacak olanların yok edilmesi anlayışı olduğunu söylemektedir. Yine ona göre, kılıçla kazanılan ve kılıçla himaye edilen her şey çok kıymetli olur. Özellikle bu kazanılan şey hâkimiyet ve saltanat ise, zorbaların onu elden kaçırmamak için

⁸⁶ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Sufyan*, Fecr Yayınevi, Ankara 1990, s. 246.

⁸⁷ Hâkim, *el-Mustedrek*, Mektebu'l-Matbuati'l-İslâmi, Lubnan/Beyrut, ts., c. IV, s. 481; Ayrıca bu haberle ilgili tartışma, el-Buharî, Çağrı Yayınları, 2.bs., İstanbul 1413/1992, 24. *Kitâbu't-Tefsîr*. 1-2, c. VI, s. 42'de de yer almaktadır.

⁸⁸ Bk., ez-Zerkeşî, Bedruddîn, *Hiz. Aişe'nin Sahabeğe Yöneltiltiği Eleştiriler*, haz.: Bünyamin Erul, s. 156 vd. bakılabilir.

⁸⁹ Ömer Çaha, *İslâm ve Demokrasi*, İslâmiyât, Ankara 1999, c. 2, s. 59.

⁹⁰ Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev.: Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 178.

yapmayacakları bir hunharlık bulunmaz. Hele kılıçla elde edilen makam, hilâfet (saltanat) makamı olursa, dünyada onun kadar insanı zulüm ve baskıya sevk edecek bir vasıta yoktur.⁹¹ Ayrıca o, saltanata karşı eleştirilerini şu şekilde devam ettirmektedir. “Gerçekten de saltanat hırsı, taç ve tahtı sarsacak, bir nebze olsun bunların kutsiyetini bozacak hâl ve hareketleri derhâl boğmayı emreder. Bu yüzden sultanlar mevkilerinin sarsıldığını hissettikleri an, adeta bir canavar kesilmişlerdir...”⁹²

Sonuçta; Muaviye ile başlayan dönemde muhaliflerin söz söyleme imkânı olmaması, Muaviye'nin oğlu Yezid'i daha sağlığında sultan olarak atamasını daha da kolaylaştırmıştır.

Muaviye ile başlayan dönemin özelliklerinin farklı şekillerde ele alındığı görülmektedir. Bu yeni dönemle birlikte halife devleti artık doğrudan İslâm'a dayanmayan dünyevî yönü ağır basan bir emperyal güç hâline geldiği; dahası İslâm inancının, kısmî desteğine sahip özel bir askeri ve fizikî güç terkihi tarafından, dıştan olduğu kadar içten de desteklendiği ifade edilmektedir. Askerî açıdan Muaviye bir kriz sırasında nispeten iyi eğitilmiş, kendilerine bütün diğer Araplar arasında henüz hakimiyet olmasa da üstünlük sağlayan Suriyeli Araplara -aralarında Müslümanlar olduğu kadar Hıristiyanlar da vardı- dayanabileceği görüşü bu çerçevede dile getirilmektedir.⁹³

Bu tür değerlendirmeler sadece batılı tarihçiler tarafından yapılmamaktadır. Meselâ; Hasan İbrahim Hasan da Hodgson'a benzer bir değerlendirmeyle dikkat çekmektedir. O, yeni dönemin devlet anlayışını “...Hulefa-i Raşidîn döneminde, Medine şehrinin devletin başşehri olduğu sırada üstünlük ve nüfuz Arap unsurundaydı. Bu düzen o zamanki Arap tabiatına uygundu. Müslüman Arap devletinin başşehri Dımeşk (Şam) olunca, Araplar içinde yaşadıkları çevreden etkilendiler. Hilâfet sistemi krallık veya kayserliğe benzer bir hâle geldi. Bu sebeple halifede dünya meyli arttı. Kral ve meliklere has davranışlar çoğaldı. Muaviye bu hususta Bizans ve İran Devletlerinde takip edilen uygulamalardan etkilendi. Bu siyaseti gerçekleştirmek konusunda son derece

⁹¹ Ali Abdurrazık, *İslâmî İktidarın Temelleri*, çev.: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1995, s. 47.

⁹² Abdurrazık, *age*, s. 48.

⁹³ Hodgson, M.G.S, *İslâm'ın Serüveni*, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, c. I, s. 161.

mahir davrandı.”⁹⁴ şeklinde nitelendirmektedir. Muaviye'nin: “*Sopamın yettiği yere kılıcımı koymam. Dilimin yettiği yere sopamı koymam...*”⁹⁵ sözü bu yeni sistemi yerleştirmek için muhaliflerine ne şekilde siyaset sahnesinden sildiğini göstermek açısından önemlidir. Ayrıca bu ifadeler, saltanata dayalı siyasal kültürün hangi temeller üzerine kurulduğu hakkında bizlere de bir fikir vermektedir.

Muaviye'nin yönetime geçeceğine ve saltanat modeli oluşturacağına işaret eden rivayetlerin sıhhati hususunda dikkatli olunması gerektiği ortadadır. Özellikle Raşit Hâlifeler döneminde bütün eksikliklerine rağmen uygulanan şûrâ prensibi değişmiş, hilâfet kurumu, sahibine kılıç, siyasî tuzaklar sayesinde geçen bir krallık şeklini almıştır. Bununla beraber Müslümanlardan bu uygulamayı temize çıkaran, mevcut durumu idare için, nasıl olursa olsun idarecilere itaat ve onlara boyun eğmeye teşvik eden kimseler olmuş, bütün bunlar Hz. Peygamber'e rivayetler yoluyla isnad edilmiştir.⁹⁶ İslâm ümmetinin Muaviye'nin iktidarı üzerinde görüş birliğine vardığı gibi bir düşünce, tarihî gerçeklerden uzak olduğu gibi, doğru bir siyasî anlayışın oluşmasını olumsuz etkilemiş olur. Baskı ve kurnazlıkla ele geçirilen bir yönetimin başka unsurlarla beslenerek değişik bir şekil alması ve mevcut durumun kabullenilmesi için Muaviye ve meydana getirmiş olduğu saltanat sisteminin Hz. Peygamber'e tasdik ettirilmesi⁹⁷ için de hadis uydurucularının iş başında olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla siyasî tarih ve onun öncüleri uydurma hadisler kanalıyla temize çıkarılmak istenmiştir.

Emevilerle birlikte saltanata dönüşen hilâfet (saltanat) Abbâsîlerle de daha çok İran (sasanî) etkisinde kalmıştır. Bu dönemdeki yöneticilerin statülerini tamamen dinsel normlarla meşurlaştırma yoluna gittikleri görülmektedir.⁹⁸ Din eksenli düşünen ulema, Abbâsî halifesine ancak ikinci rol veren, genelde doğrudan Hz. Muhammed'e ve İran-Sami tek tanrıcı geleneğe dayanan

⁹⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, c. II, s. 132-133.

⁹⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, (I-II), el-Muessesetu'l-Mısriyyetu'l-Amme li'l-Kitab, Kahire 1963, c. I, s. 9.

⁹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *age*, c. II, s. 132; Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 592.

⁹⁷ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, s. 48.

⁹⁸ Ömer Çaha, *age*, s. 59.

bir şeriat düzenini ve şeriat eksenli disiplinleri geliştirmeye çalışmıştır.⁹⁹ Yine bu dönemde halife en önde gelen otorite durumundaydı. Yani bir bakıma eski İran Şehinşahının halefi idi ve halefinin dinî kutsiyeti bulunurdu. Halifeye yakın olan çevreler de ona “*Allah’ın yeryüzündeki gölgesi*” gibi lâfızlarla hitap etmekteydiler.¹⁰⁰

Câbirî, Abbasî modelini şu şekilde nitelendirmektedir: “Bu model halkını ve bizzat kendisini ‘Tanrı’nın yerine koydu, müstebit (bazen de âdil) bir hükümdar / imparatorla belirginleşen bir modeldi. O bizzat Allah değilse bile, hem kendisi hem de halkı tarafından Allah’ın otoritesi ve yeryüzündeki temsilcisi (halifesi) kabul edilirdi...”¹⁰¹ Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi, yöneten kesimi, yönetilen kesim üzerindeki hâkimiyetini devam ettirmesinin tek yolu ilâhî bir zırha bürünmek olmuştur. Hilâfette olduğu gibi saltanatın da ilahî boyutu olmayıp sadece bu modellerin savunuculuğunu üstlenen kimselerin böyle bir çaba içerisinde olduklarını söylemek mümkündür. Görüldüğü gibi saltanat sisteminde hakim olan unsurların başında Bizans ve İran devlet anlayışı gelmektedir. Nasıl ki, hilâfetin nassa dayalı olduğunu düşünmek mümkün değilse, aynı şekilde daha sonraki dönemlerde teşekkül eden saltanatın da dinî yönünün olduğunu düşünmek mümkün görünmemektedir.

3. Sonuç

Bu makalede, Muaviye ile başlayan dönemde niçin ‘Saltanat’ gibi bir yönetim şeklinin ihdas edildiği hususu mevzu bahis yapılmamış; sadece söz konusu kurumun saltanat rivayetinde yer aldığı şekliyle, Hz. Peygamberin işareti ile orta çıkıp çıkmadığı, rivayetin senet, metin ve tarihî olaylar çerçevesinde tetkik edilmesiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Otuz yıl hilâfetten sonra saltanatı haber veren bu rivayetin farklı kaynaklardaki isnadları göz önüne alındığında, rivayeti Hz. Peygamberden sahabe olarak sadece Sefîne (Ebû Abdurrahman), ondan da tabiîn tabakasından Saîd b. Cumhan rivayet etmiştir. Herkesi ilgilendiren ümmetin yönetimini ilgilendiren önemli bir meselenin söz konusu edildiği gibi, ilk tabakalarda birer ravi tarafından sonraki nesillere nakledilmesi ve üçüncü tabakadan iti-

⁹⁹ Hodgson, *age*, c. I, s. 233.

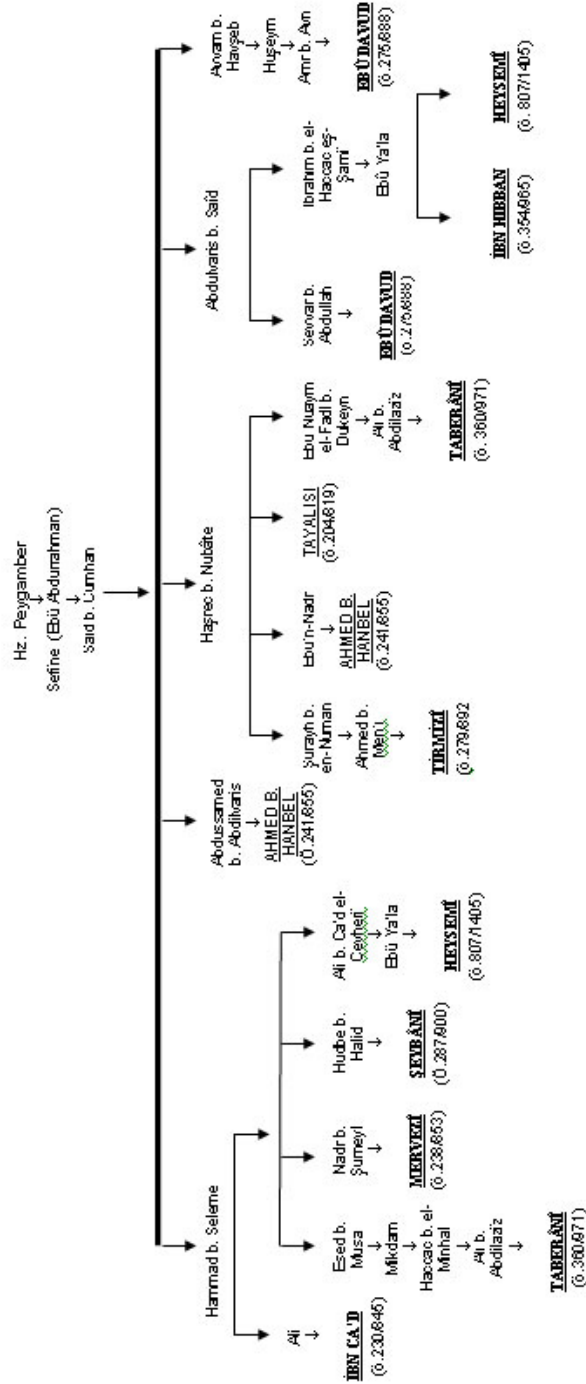
¹⁰⁰ Hodgson, *age*, c. I, s. 234.

¹⁰¹ Cabirî, *age*, s. 690.

baren ravilerin çoğalması da dikkat çeken diğer bir husustur. Rivayetin ferd-i mutlak olarak nakledilmesi bir yana, özellikle tabiîn tabakası ravilerinin bir çok yönden cerh edilmiş olması rivayetin senet bakımından zayıf olduğunu göstermektedir. Kur'an'da rivayetteki şekliyle yer almayan saltanatın, senedinde bir çok problem olan rivayetler esas alınarak, Hz. Peygambere isnad edilip dinle ilişkilendirilmesi tutarlı bir yaklaşım değildir. Söz konusu rivayete yapılan yorumların da daha çok o dönemi yansıtan tarihî olaylarla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada İbn Hazm, İbn Teymiyye ve İbn Haldun ve bir çok ulemanın saltanat hakkında ileri sürmüş olduğu görüşler, o devrin siyasî anlayışlarını ve saltanatın nasla desteklendiğini göstermesi açısından önemlidir. Ancak tamamen tarihî olaylar çerçevesinde şekillenen saltanatın naslara dayalı olmadığını, Müslümanlarının da bu ve benzer kurumları takip etmek gibi dinî bir zorunlulukları ve sorumlulukları bulunmadığını söylemek mümkündür. Hiçbir kutsal boyutu olmayan saltanatın, Kısralık ve Sasanî siyasî kültüründen esinlenerek ihdas edildiği ve daha sonraları da dinî kutsiyet kazandırıldığı düşüncesi, söz konusu rivayetin senet ve metin tetkiki sonucunda daha da belirgin hâle gelmektedir. Saltanatı ayet ve hadislere bağlı olarak izah etmek yerine, o dönemin sosyal şartları ve tarihî olayları çerçevesinde ortaya çıkmış bir kurum olarak görmek daha isabetlidir.

Saltanat Rivayetinin Ravi Şeması

KAYNAKÇA

- A. Mustafa, Nevin, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, (Çev: Vecdi Akyüz), İz Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Abdurrazık, Ali, *İslâm'da İktidarın Temelleri-Bir İdeolojik Devlet Eleştirisi*-Birleşik Yayıncılık , (Çev: Ömer Rıza Doğrul) İstanbul 1995.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Sufyan*, Fecr Yayınevi, Ankara 1990.
- Azımabadi, *Avnu'l-Ma'būd*, (I-XIV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut/Lübnan 440/1990.
- Beyhakî, Ahmed b. Huseyn, *Delâilu'n-Nubuwwa*, (I-VII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1405/1985.
- Buharî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahîh*, (I-VIII), Çağrı Yayınları, II. bs., İstanbul 1413/1992.
- Cabîrî, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (Çev: Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul 1997.
- Canikli, İlyas, *Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2004.
- Çelebi, İlyas, *İslâm İnancında Gayb Problemi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996.
- Cihan, Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu Siyasi ve Sosyo Politik Olaylarla İlişkisi*, Kardeşler Ofset, Samsun 1996.
- Çaha, Ömer, "İslâm ve Demokrasi" *İslâmiyat*, c, 2, Sayı.2, Nisan- Haziran, Ankara 1999.
- Demirel, Harun Reşit, *Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Konya 1998.
- Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, (Çev: Osman Bahaeddin), Tercüman Yayınları ts.
- Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as, *es-Sunen*, (I-V), Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Elbanî, Muhammed Nasuriddin, *Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Sahîha*, (I-VIII), Mektebetu'l-Mearif, Riyad 1415/1995.
- Eş'arî, Ali b. İsmail, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, (I-II), (Tah: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1416/1995.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (I-VI), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987.
- Hatîb, Abdülkerim, *el-Hilâfetu ve'l-İmâmetu*, Dâru'l-Marife, 2. bs., Beyrut 1395/1975.
- Hatiboğlu, M. Said, *Hiz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar - Siyasî -İçtimâî-Hadiselerle Hadis Münasebetleri-* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara
- , *Gaybî Hadisler Meselesi*, Hadis Notları, Ankara ?
- Heysemî, Ali b. Ebî Bekir Ebu'l-Hasen, *Mevâridü'z-Zam'an*, (Tah: Muhammed Abdurrazzak Hamza), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- , *Keşfu'l-Estâr an Zevâidi'l-Bezzâr*, (I-IV), Muessetu'r-Risâle, Beyrut 1404/1984.

- Hodgson, M.G.S, *İslâm'ın Serüveni- Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih-* (I-III), İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- İbn Abdîrabbîh, Ahmed b. Muhammed el-Endulusî, *Kitabu'l-Ikdu'l-Ferîd*, (I-VII), Kahire 1384/1965.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî, e-Curcânî, *el-Kamîl fî Duafâi'r-Rical*, (I-VIII), (Tah: Suheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984.
- İbn Arabî, Ebû Bekr, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, Kahire, 3. bs., h. 1378.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Tehzîbu't-Tehzîb*, (I-XII), 1. bs., Dâru Sadır, Beyrut 1327.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. *Tarihu İbn Haldûn*, (I-VIII), Dâru'l-Fikr, 3. bs., Beyrut 1417/1996.
- , *Mukaddime*, el-Mektebetu'l-Asriyye, 2. bs., Beyrut 1418/1997.
- İbn Hanbel, Ahmed Muhammed, *el-Musned* (I-VI), Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*, (I-V), Mısır 1318.
- İbn Hibban *es-Sahih*, (I-XVIII), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1414/1993.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (I-XIV), 1. bs., 1351/1932.
- İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, (I-II), el-Muessesetu'l-Mısriyyetu'l-Amme li'l-Kitab, Kahire 1963.
- İbn Teymiyye, Ahmed, *Mecmûu Fetâvâ*, (I-XXXV), Mektebetu'l-Mearif, Rabat /Mağrib ts.
- , *Minhâc's-Sunneti'n-Nebeviyye*, (I-IX) el-Kitabu'l-İslâmî, 1. bs. 1406/1986.
- , *el-Cevâmi fi's-Siyâseti'l-İlâhiyye ve'l-Ayâti'n-Nebeviyye*, Matbaa Nuhbeti'l-Ahbâr 1306.
- Kapar, Mehmed Ali, *Halifeliğin Emevîlere Geçiş ve Verasete Dönüşmesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 2004.
- , *Hadis Usûlü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1987.
- Mervezî, İshak b. İbrahim b. Mahled el-Hanzeli, *Musnedu İshak b. Râhûye*, (I-V), (Tah: Abdulfâfir Abdulhak Huseyin), Mektebetu'l-İman, Medine 1995.
- Rayyis, Ziyauddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, (Çev: İbrahim Sarmış), Nehir Yayınları, İstanbul 1995.
- Sehârenfûrî, Halil Ahmed, *Bezlu'l-Mechûd fî Halli Ebî Davud*, (I-XX), Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut ts.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl, *el-Mebsût*, (I-XXX), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Seyyid Bey, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara (1340/1924).
- , *Hilâfet ve Hakimiyyeti Milliye*, Ankara 1922.
- Surûr, Taha Abdulkakî, *Kur'an Devleti*, (Çev: H. Hüseyin Yılmaz), Özgü Yayınları, İstanbul ts.
- Şeybanî, Ahmed b. Amr b. ed-Dahhak, *el-Ahâd ve'l-Mesânî*, (I-VI) (Tah: Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbıra), Dâru'r-Raye, 1. bs., Riyad, 1411/1991.
- , *es-Sunnetu li İbn Ebî Âsım*, (I-II), (Tah: Muhammed Nasuriddin Elbanî), el-Mektebetu'l-İslâmî, 1. bs., Beyrut 1400.
- Taberânî, *el-Mu'cem'ul-Kebîr*, (I-VII), Matbaatu'z-Zehra, Musul ts.
- Tîbî, Muhammed b. Abdullah, *Şerhu't-Tîbî*, (I-XII), Pakistan h. 1413.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sunen*, (I-V), Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Yakûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, (I-II), 1. bs., Muessesetu'l-A'lemî, Beyrut 1413/1993.

- Zehebî, Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-i'tidal*, (I-IV), Dâru İhyâ'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1. bs., 1382/1963.
- , *Siyeru A'lamu'n-Nubelâ*, (I-XXIV), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1990.
- Zerkeşî, Bedruddîn, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, (Tercüme eden ve yayına hazırlayan: Bünyamin Erul), Kitâbiyât, Ankara 2000.